

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ
ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ
(ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ) ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

*Բանալի բառեր*¹ Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանակերտ, Ծովք, հայ բնակչության թվաքանակ, համիոյան կոտորածներ, թեոդիկ:

Օսմանյան կայսրության² Արևմտյան Հայաստանը վիլայեթների (նահանգ) բաժանելու պահից սկսած Դիարբեքիրը եղել է կազմավորված 5 նահանգներից մեկը: XIX դարի երկրորդ կեսի ընթացքում, հատկապես՝ 1870–80-ական թվականներին կայսրության տարածքում իրականացված ավելի արմատական վարչական ձևափոխումներից հետո, Դիարբեքիրի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի տարածքն ընդգրկող արդեն վեց նահանգներից մեկն էր՝ իր հերթին բաժանվելով երեք գավառների՝ Դիարբեքիր, Արղանա Մադեն և Մարդին: Ըստ հայագետ, աշխարհագրագետ Ռ. Հյուսենի՝ Դիարբեքիրի նահանգն ընդգրկում էր շուրջ 42.000 քառ. կմ տարածք³, ըստ պատմաբան Գ. Բադալյանի՝ 47.250 քառ. կմ²: Այն ներառում էր պատմական

¹ St' u Hewsén R. Armenia on the Tigris, in *Armenian Tigranakeri/Diarbekir and Edessa/Urfa*, edited by R. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006, էջ 66:

² Բադալյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեին, մաս 9: Դիարբեքիրի վիլայեթի Դիարբեքիրի սանջակը

Չորրորդ Հայքի Մեծ Ծովքը, Բալախովիտ, Պաղնատուն, Աղծնիքի՝ Նփրկերտ գավառները, նաև՝ որոշ տարածքներ Հյուսիսային Միջագետքից:

Նահանգի կենտրոնական գավառը Դիարբեքիրն էր, որը հատկապես հայկական աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում է որպես Տիգրանակերտ: Ժամանակին Դիարբեքիր քաղաքը նույնացվել է Տիգրանակերտ (Մարտիրոսապոլիս, Նփրկերտ) քաղաքի հետ, մինչդեռ դրանք բոլորովին տարբեր բնակավայրեր էին, ընդ որում, վերջինս գտնվում էր Դիարբեքիրից՝ նախկինում՝ Ամիդ, հյուսիս-արևելք³: Հռվածում կոգտագործենք երկու անվանումներն էլ, քանի որ, եթե ոչ Դիարբեքիր քաղաքը, ապա գավառն ու ամբողջ նահանգը կարելի է հիշատակել պատմական Տիգրանակերտ անունով, որն, ի վերջո գտնվում էր հենց այս նահանգի ու գավառի տարածքում:

Ստորև անդրադարձ է կատարվում Դիարբեքիրի գավառի բնակավայրերին ու հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական պատկերին XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին: Գավառը բաժանվում էր Դիարբեքիր, Սևերեկ, Սլիվան, Բշերիկ, Տերըկ, Լճե գավառակների՝ հիմնականում ընդգրկելով տարածքներ պատմական Աղծնիքից: Հռվածը շարադրելիս օգտագործվել են ինչպես հայկական աղբյուրներ, մամուլ, այնպես էլ՝ օտար սկզբնաղբյուրներ, ճանապարհորդական նոթեր և այլ նյութեր: XX դարի սկզբներին վերաբերող աղբյուրների մեջ

և Մարդինի ու Ջեզիրեի գավառները, «Վեմ համահայկական հանդես», ԺԲ (ԺԸ) տարի, թիվ 1 (69), հունվար-մարտ, 2020, էջ 154: «Հայկական հարց» հանրագիտարանում հեղինակը նշում է 47.220, այլ տվյալի համաձայն՝ 49.609 քառ. կմ (տես՝ «Հայկական հարց», Երևան, 1996, էջ 114):

³ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 234:

4. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալները և դրանց ամփոփող գրականությունը առաջնային նշանակություն ունեն: Նախ-
և առաջ կարևորվում է արևմտահայ մտավորական, հրապարա-
կախոս Թեոդիկի հրատարակած աշխատանքը, որում հեղինա-
կը ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի
տվյալները հայաբնակ բնակավայրերի, հայ բնակչության թվա-
քանակի վերաբերյալ յուրաքանչյուր նահանգում, գավառում,
նաև հայ հոգևորականության ճակատագիրը ցեղասպանության
տարիներին: Թեոդիկը ներկայացնում է նաև հայ բնակչության
ընդհանուր թվաքանակը Տիգրանակերտի նահանգի նույնանուն
գավառի գավառակներում, որի համաձայն գավառում հաշվվում
էր 38.950 լուսավորչական, 1.700 կաթոլիկ և 2.550 բողոքական
հայ⁴: Մեջբերված տվյալում, ներառված չէ Սևերեկի հայ բնակ-
չության թվաքանակը, քանի որ Թեոդիկն այն ներկայացնում է
որպես առանձին գավառ⁵. հոդվածում, համաձայն վարչական
բաժանման, Սևերեկը ներառվել է Դիարբեքիի գավառի տա-
րածքում որպես առանձին գավառակ:

Գավառի հայ բնակչության ընդհանուր տվյալներ կան նաև
Թեոդիկի հրատարակած «Ամենուն տարեցոյց» տարեգրքում,
որի համաձայն պատերազմից առաջ գավառում հաշվվում էր
60.000⁶ հայ բնակիչ: Այս տվյալները վերաբերում էին 1912 թ. և
կազմվել էին Ապահովաց հանձնաժողովի կողմից Հայկական
հարցի վերաբացման կապակցությամբ:

4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների, Կիլիկիո
կաթողիկոսարանի արխիվային տարբեր նյութերի, թեմական

⁴ Տե՛ս Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօտին աղետալի
1915 տարին, Թեհրան, 2014, էջ 356:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Ընդհանուր հաշվարկում թերիաշվված է 800 հոգի (Ա.Ռ.):

⁶ Տե՛ս «Ամենուն տարեցոյց», 1921, Կ. Պոլիս, էջ 261:

տեղեկագրերի հիման վրա կազմված մեկ այլ վիճակագրություն է ներկայացնում Բյուզանդ Եղիայանը, որի համաձայն Տիգրանակերտում (թերևս խոսքը ամբողջ գավառին է վերաբերում) հաշվվում էր 51.750⁷ հայ բնակիչ: Գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական տվյալներ է ներկայացնում ֆրանսիացի արևելագետ Վ. Քինեն, որը 1890 թ. համար տալիս է հայ բնակչության հետևյալ թվաքանակը. Տիգրանակերտի գավառ՝ հայ լուսավորչական՝ 28.984, հայ կաթոլիկ՝ 1.845, հայ բողոքական՝ 1.544, ընդամենը՝ 32.373, որից Տիգրանակերտ քաղաքում՝ հայ լուսավորչական՝ 10.480, հայ կաթոլիկ՝ 899, հայ բողոքական՝ 880, ընդամենը՝ 12.259⁸:

Դիարբեքիի գավառը և հատկապես նույնանուն գավառակի տարածքը հայտնի էին որպես երկրագործական արտադրանքի կարևոր կենտրոններ: Մասնավորապես, հասարակական գործիչ, մտավորական Մարկոս Նաթանյանը գրում է. «Պարսպէն ներս չկ'ա բնաւ պարտէզ կամ ծառատունկ, այլ պարսպէն դուրս, Տիգրիսի եզերքը այնքան առատ որ աննման աժանութիւն ունին ամեն տեսակ մրգէղեննէր: Իսկ սեխ և ձմերուկն արդէն անուանի են յոյժ, մանաւանդ վերջինն 50–60 օխա ծանրութեամբ կը մեծնայ երբեմն և կը վաճառուի ոչ հատով, այլ մսի պէս կը կտրուի եւ ուզած չափով կը տրուի...»: Նաթանյանը նաև գրում է, որ Տիգրանակերտում բանջարեղենն ու մրգերը ավելի էժան էին, քան Խարբերդում, Բալուում, Արաբկիրում, Ակնում, Երզնկայում, Կարինում, Վանում, Բաղեշում ևն⁹:

⁷ Տե՛ս Եղիայան Բ., Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 892:

⁸ Տե՛ս Ղազարեան Հ., Յեղասպան թուրքը, Բ հրատ., Անթիլիաս, 2010, էջ 262:.

⁹ «Մասիս», 1885, թիվ 3768, 4 մայիս, Կ. Պոլիս:

Գավառակի և ամբողջ նահանգի կենտրոնն էր Դիարբեքիր քաղաքը (Ամիդ), որը Արևմտյան Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից էր, ուներ բազմադարյան պատմություն, մշակույթ: Քաղաքի կենտրոնում շուկան էր, իսկ տները կառուցված էին շուկայի շուրջը: Քաղաքը արհեստագործական և հատկապես առևտրական կենտրոն էր: Քաղաքում գործում էին 33 արհեստներ, ընդհանուր առմամբ, քաղաքի շուկայում կար 950 խանութ¹⁰: Արհեստներից առավել զարգացած էր սավանագործությունը, որին տիրապետում էին հարյուրավոր անձինք: Այս արտադրանքն արտահանվում էր դեպի Մոսկու և Բաղդադ:

Մեծ տեղ ուներ նաև պղնձագործությունը, ինչը կապված էր Արդանա Մադենի պղնձահանքերի մոտ լինելու հանգամանքով: Պղնձագործական իրերը ևս արտահանվում էին: Ոսկերչությամբ ու դերձակությամբ զբաղվողներ ևս կային, սակայն արդեն դրանք նախկին ծավալները չունեին: Մասնավորապես, դերձակների 50 արհեստանոց կար: Ինչ վերաբերում է առևտրին, ապա մեծ ծավալներ ուներ քաղաքից արտահանվող արտադրանքը՝ բուրդ, կաշվեղեն, մորթեղեն, մետաքս, խեժ: Իր հերթին, այս արտադրանքը քաղաք էր բերվում արտադրական ու արհեստագործական կենտրոններ հանդիսացող ավաններից, ինչպես օրինակ, Լճեն, Հայնին, Ջեզիրեն, Չնքուշը:

Քաղաքում գործում էր 6 եկեղեցի՝ երեք առաքելական, մեկ կաթոլիկ, երկու բողոքական: Անգլիացի ճանապարհորդ Ջ. Հեփվորթը իր նոթերում մանրամասն անդրադարձ է կատարում Դիարբեքիրի տեղադրությանը, հնադարյան պատմության մանրամասներին: Հեփվորթի տվյալների համաձայն 1890-ականնե-

¹⁰ Տե՛ս «Հայ արհեստաւորները Տիգրանակերտի մէջ», «Արմենիա», 1906, դեկտ. 26, Մարտի:

րին քաղաքն ուներ 30.000 բնակչություն¹¹: Վերլուծելով XIX դարի վերջի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, կարելի է վստահաբար ասել, որ Դիարբեքիր քաղաքը 1880–90-ական թվականներին ուներ շուրջ 30.000 բնակչություն, որից հայեր էին գրեթե կեսը¹²:

Դիարբեքիր նահանգը, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգները, մեծապես տուժեց համիդյան կոտորածների տարիներին: Մասնավորապես, Դիարբեքիր քաղաքում 1895 թ. նոյեմբերին կազմակերպված զանգվածային կոտորածի օրերին սպանվեց 3000–5000՝ հիմնականում հայ բնակիչ¹³: Կոտորածների ալիքը տարածվեց նաև քաղաքի շրջակա բնակավայրերում, նաև՝ մյուս գավառներում: Ցավոք, կոտորածների հետևանքներն ավելի ցավալի էին ու երկարատև: Խնդիրն այն է, որ կոտորածներից հետո շատերը մնացել էին անօթևան, քանի որ Դիարբեքիրում արձանագրվել էր նաև ունեցվածքի, տների մեծ կորուստ. հրկիզվել ու ոչնչացվել էին բազմաթիվ տներ ու խանութներ: Շատերը մնացել էին առանց գոյության տարրական միջոցների, ահա ինչու տարածվեցին հիվանդությունները, սովը, որոնք ևս մարդկանց մահվան պատճառ դարձան: Մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ կոտորածների ընթացքում սպանվածների մեծամասնությունը տղամարդիկ էին, յուրաքանչյուրը մի ընտանիքի հենարան: Նաև շատ դժվար էր հաղթահարել այն վախի մթնոլորտը, որի մեջ հայտնվել էր հայ բնակչությունը: Այս-

¹¹ Տե՛ս Hepworth Rev. G. H., Through Armenia on Horseback. London, 1898, էջ 178:

¹² Տե՛ս մանրամասն Bablunyan A., "The Armenian population of Diarbekir (Tigranakert) kaza in 1880 – early of 1890s", «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2019, թիվ 3, էջ 5–16:

¹³ Տե՛ս մանրամասն Բաբլումյան Ա., Հայերի կոտորածները Դիարբեքիր քաղաքում 1895 թ., «Հայագիտության հարցեր», Երևան, 2020, թիվ 3, էջ 61–75:

պիստով, համիդյան կոտորածները մեծապես վատթարացրեցին հայ բնակչության թե՛ տնտեսական, թե՛ բարոյահոգեբանական դրությունը, նաև ուղիղ ազդեցություն ունեցան հայերի թվաքանակի և ընդհանրապես՝ բնակչության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Սա է պատճառը, որ հետագա տարիներին հայ բնակչության թվաքանակն ու տնտեսական վիճակը հակառակ նրան, որ պետք է ավելի կարգավորվեր ու ամրանար, ուղղվեց նախկինում տիրող դրության վերականգնմանն ու իրավիճակի կայունացմանը:

Ցավոք, XX դարի սկզբներին ևս իրավիճակը Դիարբեքի-րում մնում էր լարված: «Արմենիա» թերթում հաջորդաբար մի քանի հաղորդագրություններ են տպվում Դիարբեքիում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ: Սա կապված էր նախ երիտթուրքերի հեղաշրջման հետ: Դիարբեքիում, չնայած առաջին հայացքից ուրախությամբ ընկալվեց հեղափոխության լուրը, սակայն, այստեղ ավելի ուժեղ էին նախկին իշխանությունների հետևորդները, ավելին, նրանց համար անընդունելի էր «հայերի ազատությանն ու հաասարությանը»¹⁴: Մի խումբ ազատականների խոսքը տվյալ դեպքում ոչինչ էր պաշտոնյաների մեծամասնության, բեյերի ու աղաների, շեյխերի մոտեցումների դեմ: Վերջիններս աններկյուղ հայտարարում էին, որ «անկարելի է ընդունինք և թողունք որ իսլամներն ու քրիստոնեաներն համահաասար իրատունքի տէր ըլլան և մէկ նկատուին, հակառակ պարագային՝ ամէնքն ալ կը ջարդենք և կը փճացնենք»¹⁵: Նույն թերթի թղթակիցը ավելացնում է, որ եթե նման վիճակ էր Դիարբեքիում, ապա, հնարավոր չէ պատմել Սլիվանի, Բշերիկի, Տերըկի, Ջեզի-

¹⁴«Կոտորածի լուրեր Հայաստան», «Արմենիա», 1908, հոկտ. 28, Մարսէ:

¹⁵«Նամակ Թիւրքիաե», Վշտայր, «Արմենի», 1908, նոյ. 11:

րեի, Սևերեկի, Բալուի, Ջերմուկի, Հազրոյի, Լճեի քրդաշատ գյուղախմբերում բնակվող քրիստոնյաների վիճակի մասին: Իրադրությունն ավելի սրվեց Միլլի աշիրեթի պետ Իբրահիմ փաշայի՝ իշխանությունների դեմ ապստամբելու պատճառով: Իբրահիմ փաշան, ի վերջո, սպանվեց և օսմանյան զորքերը մտան նրա ապաստան ու հենարան հանդիսացող Վերան Շեհիր քաղաքը: Ահա այս ընթացքում է, որ մեծ բռնություններ իրականացվեցին բնակչության նկատմամբ, կոտորվեցին բազմաթիվ մարդիկ: Սպանվածների մեջ կային նաև հայեր ու ասորիներ, թեև մեծ մասը եզդիներ էին: Սկզբում Դիարբեքիրից Պոլիս հեռագրվեց կոտորածի մասին, հետո սակայն պարզ դարձավ, որ դեպքը վերաբերում է Վերան Շեհիրին: Այս կոտորածի ընթացքում, ինչպես նշվում է «Արմէնիա» թերթի թղթակցության մեջ, հայերը մեծ մարդկային վնասներ չեն կրում, քանի որ հավաքվում են եկեղեցում, մինչդեռ նյութապես տուժում են մեծ չափով, քանի որ տներն ու խանութները կողոպտվում են անխտիր: Թղթակիցը նշում էր նաև, որ մոտ 50.000 մարդ կոտորածների ու ավերածությունների արդյունքում մնացել էր անօթևան, որից քրիստոնյա և մեծամասամբ՝ հայ էին մոտ 3.000-ը¹⁶: Կարելի է ենթադրել, որ այս դեպքերից հետո ևս շատերը ապահովության, օթևան գտնելու հույսով հեռացան այլ բնակավայրեր:

Այլ երկրներ և հատկապես ԱՄՆ արտագաղթի խնդիրները ևս արդիական էին Դիարբեքիրի, Բալուի, նահանգի հայաշատ մյուս բնակավայրերի համար: Այս առումով ևս ուշագրավ թղթակցություններ կան՝ գրված Դիարբեքիրից, որտեղ խոսվում է օրվա կարևոր խնդիր դարձած գաղթականության մասին:

¹⁶ Տե՛ս «Օղլում Իպրահիմ»-ի մահուան պարագաները, «Արմէնիա», 1908, նոյ.11:

Չնայած նրան, որ անցագիր ստանալն արգելված էր, այնուամենայնիվ, շատերը փախուստի էին դիմում, վատնում 20-25 ոսկու չափ գումար, նույնիսկ այդ դեպքում՝ ոչ միշտ հաջողության հասնում։ Հրապարակախոս Վշտակիրն անդրադառնում է գաղթի պատճառներին, մասնավորապես նշում, որ հայերին խեղելը, հայիոյելը, սովորական երևույթ էր դարձել, հասել ծայրահեղության. ահա ինչու, երիտասարդությունը արտասահմանի որևէ ազգականի, ծանոթի առաջարկին վստահելով, պատրաստ է ամեն զոհողության՝ գնալու «ազատ երկիր»¹⁷։ 1906 թ. նոյեմբերի 18-ին Վշտակիրը գրում է Տիգրանակերտից. «Մեկնողներուն տեղը շրջակայքէն կուգան բռնել խեղճ գիւղացիներ, որք Քիւրդերու զուլումներէն ազատուելու յուսով քաղաք կը դիմեն, անդին իրենց տեղերը պարապ թողլով»¹⁸։ Տվյալ դեպքում թղթակիցը խոսում է ժողովրդագրական այն միտման մասին, երբ գյուղերից, հատկապես փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերից գոյության միջոցներ գտնելու և հիմնականում ապահովության ակնկալիքով բնակիչները հեռանում էին, հաստատվում ավելի խոշոր, նաև՝ հայաշատ բնակավայրերում։ Այս միտման պատճառով է, որ կենտրոնական բնակավայրերում հայերի թվաքանակի նվազեցում հիմնականում չէր նկատվում, մինչդեռ նախկինում հայաբնակ բազմաթիվ գյուղական բնակավայրեր հայաթափ էին լինում։

Դիարբեքիի գավառակ

Փորձենք որոշակիորեն հաշվարկել նաև հայ բնակչության թվաքանակը Դիարբեքիի քաղաքում և գավառի բնակավայրե-

¹⁷ «Նամակ Թիւրքիաէն», Վշտակիր, «Արմենիա», 1907, փետրվար 13:

¹⁸ Նույն տեղում, յունուար 9:

րում Հայոց ցեղասպանությունից առաջ: Համաձայն ուսումնասիրող Ս. Ծոցիկյանի՝ 1915 թ. առաջ Դիարբեքի քաղաքն ուներ 40.000 բնակչություն, իսկ հայերի թվաքանակը մոտ 12.000 էր, ոմանց կարծիքով՝ մինչև 15.000¹⁹: Ըստ Տ. Մկունդի խմբագրությամբ հրատարակված Դիարբեքիին նվիրված հուշամատյանի՝ այս ժամանակաշրջանում քաղաքի բնակիչների թիվը հաշվվում էր 23.000, 3.000 մարդ էլ հաշվվում էր որպես փախստական²⁰: Միևնույն ժամանակ, հեղինակը գրքի մեկ այլ հատվածում գրում է. «Տիարաբեքիի հայության անձի կորուստն է 35–36000. իսկ շրջակայից անձի կորուստն է մօտաւորապէս 40–45000»²¹: Ըստ պատրիարքարանի՝ Թեոդիկի հրատարակած ցուցակի՝ Դիարբեքի քաղաքում 1914 թ. դրությամբ ապրում էր 3.000 անձ²²: Այս տվյալը, կարծում ենք, թուրիմացության հետևանք է, քանի որ Դիարբեքիում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ եղած մյուս տվյալները մի քանի անգամ ավել են ցույց տալիս հայերի թվաքանակը, նաև՝ տարօրինակ է, որ Թեոդիկը բոլոր բնակավայրերի դեպքում հիմնականում տալիս է տների թիվը, իսկ Դիարբեքի քաղաքի վերաբերյալ՝ անձերի թվաքանակ: Ավելին, XX դարի սկզբներին, չնայած համիդյան կոտորածներին զոհ գնացած, նաև հետագա տարիներին արտագաղթած հայերի թվաքանակին, հայ բնակչության թվաքանակը այստեղ չէր կարող լինել 3.000: Թեոդիկի հրատարակության մեկ այլ՝ տեքստային հատվածում, անդրադառնալով Տիգրանակերտի նահանգի հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակին, ներկայացվում է նաև Տիգրանակերտի գավառի հայերի տեղաբաշխ-

¹⁹ Տե՛ս Ծոցիկյան Ս., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, 1947, էջ 744–745:

²⁰ Տե՛ս Մկունդ Տ., Ամիտայի արձագանգներ, 1950. ԱՄՆ, էջ 477:

²¹ Նույն տեղում, էջ 253:

²² Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 797:

վաճությունը ըստ գավառակների: Մասնավորապես, Տիգրանակերտի գավառակում, ըստ պատրիարքարանի ցուցակի, հաշվվում էր, 14.000 լուսավորչական, 1.300 կաթոլիկ, 1.300 բողոքական հայ²³: Համաձայն այս տվյալի՝ գավառակի տարածքում ապրում էր ընդամենը 16.600 հայ, մեծ մասը՝ քաղաքում, քանի որ Դիարբեքիի գավառակի գյուղական բնակավայրերում ապրում էր ընդամենը շուրջ 300 տուն հայություն: Դիարբեքիում հայ բնակչության մեծաքանակ լինելու օգտին է խոսում մեկ այլ կարևոր աղբյուր. Դիարբեքիում բրիտանական փոխհյուպատոս Թ. Մկրտչյանը դեռևս 1919 թ. հրատարակած իր հուշագրության մեջ նշում է, որ Հալեպում, այլ վայրերում գտնվող վերապրած տիգրանակերտցիների վկայությունների, եղած ցուցակների համաձայն «բուն քաղաքին հայ բնակչության կորուստը կը հաշուի 25-26000ի մօտ եւ գաւառներու կորուստը 60-65000ի»²⁴: Ամերիկահայ ուսումնասիրող, հրապարակախոս՝ մասնագիտությամբ բժիշկ Ս. Կարայանն իր հետազոտության մեջ հիմք ընդունելով Թ. Մկրտչյանի բերած տվյալը, իր հերթին եզրակացնում է, որ Տիգրանակերտում 26.000 սպանվածներին պետք է գումարել նաև շուրջ 10000 բանակ զորակոչված և սպանված տղամարդկանց, նաև մոտ 9000 ենթադրյալ վերապրածների, որոնք ինչ-որ կերպ փրկվելով, հաստատվել էին Հալեպում և Լիբանանում: Կարայանի հաշվարկներով, Դիարբեքիում 1915 թ. դրությամբ ապրում էր 42000-45000 հայ²⁵, ինչը, սակայն, մեր կարծիքով, խիստ չափազանցված է: Ավելին, կարծում

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 356:

²⁴ Մկրտչյան Թ., Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու գազանութիւնները, Գահիրէ, 1919, էջ 87:

²⁵ Տե՛ս Karayan S., Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic and Demographic Gazetteer, London, Gomidas Institute, էջ 269, 273:

ենք, Թ. Մկրտչյանի բերած տվյալում ևս որոշակի առումով կարող էին հաշվառվել նաև շրջակա բնակավայրերից Դիարբեքիրում ապաստանած կամ այստեղ աշխատող հայերը, կամ այս տարածքով տեղահանվողների մի մասը հաշվվեր որպես տեղաբնիկ: Պատմաբան, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի 1913-1914 թթ. ցուցակների մեկ այլ հրատարակիչ Ռ. Գևորգյանը գրում է, որ Դիարբեքիրի 45.000 բնակչից հայ էր 14.000-ը²⁶: Ի մի բերելով եղած բոլոր տվյալները, նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ XIX դարի վերջերին Դիարբեքիրում ապրում էր շուրջ 15.000 հայ, կարծում ենք, որ հայերի թվաքանակը այստեղ 1914 թ. դրությամբ պետք է հաշվարկել շուրջ 17.000:

Դիարբեքիրի գավառակը ներառում էր նաև մի քանի տասնյակ հայաբնակ բնակավայրեր: Մասնավորապես, ըստ Ռ. Գևորգյանի հրատարակած տվյալների՝ գավառակը ներառում էր 25 գյուղական բնակավայրեր՝ 2252 հայ բնակիչներով, որոնց կողքին ապրում էին ասորիներ, քրդեր, կլբաշներ²⁷: Թեոդիկը, ի տարբերություն Ռ. Գևորգյանի, նույն գավառակում հիշատակում է 47 հայաբնակ բնակավայրեր, նա գավառակի բնակավայրերը բաշխում է արևելյան և արևմտյան գյուղախմբերի միջև, ինչպես, իր վկայությամբ, արվել էր վիճակի նախկին առաջնորդ Ջավեն եպիսկոպոսի՝ 1912 թ. պատրաստած ցուցակում: Արևմտյան գյուղախմբում Թեոդիկի թվարկած

23 գյուղերից Ռ. Գևորգյանը հիշատակում է միայն Ալի Բունար, Սելըմի, Տարպաշուր, Չարոխիկ, Խամերիկ, Գարա Քիլիսե գյուղերը: Գավառակի արևելյան գյուղախմբում Թեոդիկը հիշա-

²⁶ St'ou Ke'vorkian R., Paboudjian P., Les Arme'niens dans l'empire Ottoman. A la veille du Ge'nocide, Paris, 1992, էջ 397:

²⁷ St'ou նույն տեղում. էջ 398:

տակում է ևս 23 բնակավայր, այդ բնակավայրերից էին Գթրպը-
լը, Իրինճիլը, Գապասագալը, Քապին, Անշան, Գարապաշը,
Շառապին, Սաթի գյուղը, Արգօղլին, Պաղչեճիքը, Թավուղին,
Ճոնիկը, Տարաղլին, այլ գյուղեր:

Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուճյանի հրատարակած պատրի-
րաքարանի ցուցակում թվարկված բնակավայրերը հիմնակա-
նում կան Թեոդիկի բերած անվանացանկում: Յավոք, Դիարբե-
քիրի շրջանակի գյուղերից մի քանիսը միայն ունեին տասից ա-
վել տուն հայ բնակիչ: Մյուս բնակավայրերը, ըստ Գարեգին Ար-
վանձտյանցի, ով մանրամասն ուսումնասիրություն է հեղինակել
Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների հայ բնակչության
վերաբերյալ, դեռևս 1878–80 թթ. ունեին 1–10 տուն հայություն:

Թեոդիկը հիշատակում է նաև մեկական տուն հայ բնակ-
չությամբ մի շարք գյուղեր՝ Պալուճա, Չանախլի, Մխսի Օղլի, Գր-
թե, Վերի Կեօղլի, Գըրգալի, Կյավուր Վելի, Պալղղի, Տենկեճուկ,
Մեծ Նասրիկ, Օրինագ, Էսկի Նասրիկ, Շեյխքենդ, Խտր
Էլիաս, Գավսե²⁸: Ուշագրավ է, որ թվարկված բնակավայրերը
Արվանձտյանցը չի հիշատակել: Այս գյուղերը ներառված չեն
նաև պատրիարքարանի՝ Ռ. Գևորգյանի և Պ. Փաբուճյանի կող-
մից հրատարակված ցուցակում, քանի որ, նշված 1–6 տուն հա-
յությունը այս բնակավայրերում մշտապես չի ապրել, այլ սրանք
եղել են գաղթական հայեր, ովքեր աշխատանքի կամ կեցության
համար տվյալ ժամանակամիջոցին բնակվել են Դիարբեքիրի
գավառակի գյուղերում: Մասնավորապես Թեոդիկն այս մասին
գրում է; որ «Առաջնոյն Ալի Փոնար եւ Հայեղիկ գիւղերէն գաւո՛

²⁸ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 364:

միաներուն ժողովուրդը գաղթական եւ «մերիպա» էին, տեղափոխուելու ենթակա»²⁹:

Յավոք, փաստ է, որ պատրիարքարանի տվյալները կատարյալ չեն եղել, ավելին, հաճախ հայերի թվաքանակը այս կամ այն բնակավայրում ավելին էր, քան դրանք ներկայացված են Թեոդիկի կամ Ռ. Գևորգյանի ու Պ. Փաբուճյանի հրատարակած ցուցակներում: Այնուամենայնիվ, ստիպված ենք հաճախ որպես հիմք ու հաշվարկի հիմնական աղբյուր վերցնել այդ տվյալները, քանի որ դրանք ավելի ամբողջական են: Պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ 1914 թ. դրությամբ Դիարբեքիի գավառակի 45 գյուղական բնակավայրերում հաշվվում էր 330 տուն կամ՝ յուրաքանչյուր տան անդամների թիվը հաշվելով 8՝ 2.640 հայ: Գրեթե նույնքան թվաքանակ է հիշատակում Ռ. Գևորգյանը՝ 2.252³⁰. Հեղինակը չի մասնավորեցնում յուրաքանչյուր բնակավայրի հայերի տների քանակը: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ենթադրել, որ Դիարբեքիի գավառակում, ապրում էր չուրջ 20.000 հայ:

Սևերեկի գավառակ

Անդրադարձ կատարենք նաև գավառի մյուս գավառակներում հայ բնակչության թվաքանակին, զբաղմունքներին և այլ հարցերի: Դիարբեքիի գավառի գավառակներից էր Թեոդիկի մոտ որպես չորրորդ գավառ հիշատակվող Սևերեկը: Սևերեկի հայերի նախնիները գաղթել էին Թլկուրանից ու Վերան Շեհի-

²⁹ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 364:

³⁰ S'tu Kevorkian R., Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914, in Armenian Tigranaker/Diarbekir and Edessa/Urfu, edited by R. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006, էջ 266:

րից: Բարեկեցիկ էին, կային մեծատուն ընտանիքներ³¹: Ընդհանուր առմամբ, Սևերեկը հիշատակվում է որպես բարեկեցիկ բնակավայր, մասնավորապես, հայերն այստեղ զբաղվում էին երկրագործությամբ, արհեստներով և հատկապես՝ առևտրով: 1888 թ. հրատարակված մի հոդվածում, որը վերաբերում էր Խարբերդին, տվյալներ կան կառավարության մարդահամարի տետրերից, որտեղ բերվում է նաև Սևերեկում ապրող հայերի թվաքանակը՝ 3.100 շունչ³²: Սևերեկի գավառակում, 1890 թ. դրությամբ, ըստ Վ. Քինեի, որը ևս մեջբերում է պաշտոնական մարդահամարի տվյալներ, հաշվվում էր 7.250 հայ բնակիչ³³:

Համիդյան կոտորածներից անմասն չմնաց նաև Սևերեկի հայությունը: Ըստ Է. Բլիսի, որը համիդյան կոտորածների վերաբերյալ մանրամասն տվյալներ է հրատարակել, Սևերեկում քրիստոնյա 2.900 բնակչից գրեթե բոլոր տղամարդիկ՝ շուրջ 750 հոգի, սպանվեցին համիդյան կոտորածի ընթացքում, ինչը հնարավորություն տվեց իշխանություններին՝ մահմեդականացնելու բոլոր կանանց ու երեխաներին³⁴: Սպանվածների նույն թվաքանակն է հիշատակվում նաև ամերիկյան մամուլի էջերում: Մասնավորապես, «The New York Times»-ի 1896 թ. հունվարի 23-ի համարում վերատպված է «Independent»-ում հրապարակված մի աղյուսակ, որտեղ ներկայացված են կոտորածների վերաբերյալ տվյալներ Խարբերդի ու Դիարբեքիի նահանգների բնակավայրերի վերաբերյալ: Տրված է նաև բնակավայրի տների մոտավոր քանակը, հստակեցվում, որ յուրաքանչյուր տանը պետք է նկա-

³¹ Տե՛ս Մոցիկևան Ս., նշվ. աշխ., էջ 656–657:

³² Տե՛ս «Արաքս», 1888, թիվ 2, էջ 30:

³³ Տե՛ս Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 262–263:

³⁴ Տե՛ս Bliss Rev. Edwin, Turkey and the Armenian Atrocities, Fresno, Ca., Meshag publishing, 1982, էջ 487:

տի ունենալ 8-10 շունչ: Այսպես, Սևերեկն ըստ ցուցակի, ուներ 350 տուն հայ բնակիչ, սպանվել էր 750 հոգի³⁵:

1900-ականներին և հատկապես 1914–1915 թթ. Սևերեկում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հեղինակներից Ս. Պարսամյանը կրկնում է նույն Վ. Քինեի հրատարակած տվյալը՝ 7.250 հայ բնակիչ³⁶, ինչը պաշտոնական տվյալ էր: Մեկ այլ հեղինակի՝ Ս. Ծոցիկյանի տվյալների համաձայն պատերազմից առաջ Սևերեկն ուներ 15.000 բնակչություն, որից 8.000-ը հայ էին³⁷: Սևերեկի վերաբերյալ հուշամատյանի հեղինակ Պ. Արապյանը բերում է նշված տվյալներից խիստ տարբերվող թվաքանակներ: Նա գրում է, որ 1900-ական թվականներին Սևերեկ քաղաքի բնակչությունը 30-35.000 էր, որից քրիստոնյա էր 15-16.000-ը³⁸: 1914 թ. դրությամբ, Սևերեկ քաղաքի վերաբերյալ հեղինակը ներկայացնում է տվյալ՝ 14.500 տուն³⁹, ինչը, կարծում ենք, տպագրական սխալ է, թերևս տների փոխարեն նշված է շնչերի քանակը: Մեր ենթադրությունները հաստատում է Արևմտյան Հայաստանի նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ծավալուն ուսումնասիրության հեղինակ Ս. Կարայանը, ով վստահեցնում է, որ 1973 թ. անձամբ հետաքրքրվել է Պ. Արապյանից այս թվի ստույգ լինելու վերաբերյալ, որին ի պատասխան Արապյանը վստահեցրել է, որ դա սխալմունք է, և թիվը վերաբերում է շնչերին և ոչ տներին⁴⁰: Պ. Արապյանը

³⁵ St' u The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press: The New York Times, vol. 1 (1890–1914), compiled and edited by Rev. V. Ohanian and A. Ketibian, 2018, p. 382–383.

³⁶ Տե՛ս Պարսամեան Ս., Յուշարձան Ջերմուկի, Պոսթըն. 1969, էջ 135:

³⁷ Տե՛ս Ծոցիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 656–657:

³⁸ Տե՛ս Արապեան Թ., Յուշամատեան Սևերակի, Պէյրուք, 1971, էջ 19:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

⁴⁰ Տե՛ս Karayan S., նշվ. աշխ., էջ 298:

հուշամատյանի մեկ այլ հատվածում մեջբերում է տվյալ, որը հեղինակի խնդրանքով 1954 թ. իրեն է փոխանցել Սևերեկում ապրող և ավելի քան 15 տարի անձնագրային գրասենյակում աշխատող ոմն Իսմայիլ Հաճի էֆենդին: Վերջինիս վստահեցրել է, որ Սևերեկում դեռևս պահպանվում են հայերի վերաբերյալ բոլոր տվյալները և կատարած հաշվարկների արդյունքում նշել, որ Սևերեկում 1914 թ. ապրում էր 14.000 հայ առաքելական, 1000 ասորի, 750 հայ բողոքական, 500 կաթոլիկ, 250 հրեա, 13.000 թուրք, 7.000՝ քուրդ, 3.000 զազա բնակիչ⁴¹: Բերված տվյալների համաձայն՝ Սևերեկում 1914 թ. ապրում էր շուրջ 15.000 հայ, նշենք, սակայն, որ այս տվյալը ևս խիստ տարբերվում է մյուս աղբյուրներում եղած տվյալներից: Թեոդիկի բերած տվյալների համաձայն՝ Սևերեկ քաղաքն ուներ ընդամենը 400 տուն հայ բնակիչ, քաղաքում գործում էր Ս. Թորոս եկեղեցին⁴², իսկ Ռ. Գևորգյանի տվյալի համաձայն Սևերեկ քաղաքում ապրում էր 5.450 հայ բնակիչ⁴³: Կարծում ենք, որ Թեոդիկի բերած տվյալը խիստ նվազ է ցույց տալիս հայերի թվաքանակը թե՛ քաղաքում, թե՛ գյուղերում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Սևերեկի մասին հիշատակելուց հետո, Թեոդիկը ներկայացնում է Սևերեկի հայ բնակչության մարդահամարը, որի համաձայն Սևերեկում հաշվվում էր 950 լուսավորչական, 100 կաթոլիկ, 300՝ բողոքական⁴⁴, այս տվյալն առավել քան նախորդները հեռու է ճշգրիտ լինելուց: Տվյալ դեպքում ավելի հավանական է Ռ. Գևորգյանի մատնանշած տվյալը, ուստի Սևերեկ քաղաքում, կարծում ենք, ապրում էր շուրջ 6.000 հայ բնակչություն:

⁴¹ Տե՛ս Արսայեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 32–34:

⁴² Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 803:

⁴³ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 268:

⁴⁴ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 803:

Թ. Արապյանը ներկայացնում է 1915 թ. առաջ Սևերեկի ու շրջակա 8 հայկական գյուղերի բնակչության թվաքանակը: Համաձայն այդ ցուցակի՝ Մսեպին գյուղում հաշվվում էր 500, Պագճարիում՝ 300, Հալապիում՝ 225, Հոշինում՝ 200, Մագրայում՝ 175, Հատրոյում՝ 125, Խալոքանում՝ 75, Սումագլիում՝ 50 տուն հայ բնակիչ⁴⁵: Հատկանշական է, որ Սևերեկի գյուղերը զուտ հայաբնակ էին, բնակիչները զբաղվում էին հողագործությամբ. մասնավորապես, Հալապիի, Խալոքանի հայերը ունեին խաղողի այգիներ, զբաղվում էին գինեգործությամբ, Պեքչերի/Պագճարի գյուղը ունևոր էր, ինքնուրունակ եկեղեցի, դպրոց⁴⁶: Սևերեկի շրջակա մեծ էր նաև Թլկուրանը, այն, իր նախկին շուքից զրկվելով, զրկվել էր նաև հայ բնակչությունից, որը գաղթել էր այս և այն կողմ, մասնավորապես՝ Սևերեկ⁴⁷: Սևերեկի մոտ էր գտնվում Երկուշ գյուղը, որը ձիթաստաններով վայր էր, ուր ապրում էին զազաններ, հայեր, թուրքեր, ասորիներ, կային նաև հայ զազաններ⁴⁸: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Սևերեկի հայտնի յոթ գյուղերից, որոնք հիշատակվում են որպես զուտ հայաբնակ, Թեոդիկը հիշատակվում է միայն հինգը՝ Նիսիպին, Օշին, Հատրո, Մագրա, Սմագլի: Բացի այս հայաշատ գյուղերը, որոնց բնակչության թվաքանակը Թեոդիկը ներկայացնում է 10-20 տուն, նա հիշատակում է նաև ևս 10 բնակավայրեր՝ մինչև 10 տուն հայ բնակչությամբ: Մյուս կողմից, Ռ. Գևորգյանը Սևերեկի գավառակում հիշատակում է բացի քաղաքը՝ Չաքաղ, Կարաբաղճե, Խարբի, Գորի, Օշին, Մագրա, Սմագլի գյուղերը, որոնցից մյուս արքյուրներում հիշատակված են միայն վերջին երեքը: Նշ-

⁴⁵ Տե՛ս Արապեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 21:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58-61:

⁴⁷ Տե՛ս Ծոցիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 659:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 658-659:

ված յոթ բնակավայրերում, ըստ Ռ. Գևորգյանի, ապրում էր 3.825, ընդհանուր՝ գավառակում՝ 9.275 հայ բնակիչ⁴⁹:

Սևերեկի գավառակի՝ աղքատներում թվարկված տարբերությունները, նաև հայերի թվաքանակի տարբերությունները խոսում են այն փաստի մասին, որ դրանք չեն ներկայացնում իրական վիճակը և չեն կարող խիստ ճշգրտորեն ներկայացնել հայերի իրական թվաքանակը տվյալ բնակավայրերում: Այնուամենայնիվ, հստակ է, որ Սևերեկ գավառակը եղել է հայաշատ գավառակ, ավելին, հիշատակվող բնակավայրերից շատերը եղել են զուտ հայաբնակ, ինչը խոսում է այն մասին, որ տվյալ գյուղերում հայերի թվաքանակը չէր կարող լինել 10-20 տան սահմաններում, ինչպես բերված է պատրիարքարանի՝ Թեոդիկի հրատարակած տվյալներում, միևնույն ժամանակ նշենք, որ մյուս կողմից էլ խիստ չափազանցված են Արաայանի տվյալները այս անգամ նաև Սևերեկի գյուղերի վերաբերյալ: Ինչպես քաղաքի դեպքում, այնպես էլ գյուղերի՝ որպես առավել հավանական տվյալ. ընդունենք Ռ. Գևորգյանի հրատարակած տվյալները, միևնույն ժամանակ շեշտենք այն փաստը, որ Ռ. Գևորգյանի մոտ որպես հայաբնակ այս գավառակում հիշատակվում է ընդամենը 7 գյուղ, սակայն դրանց թիվն, ինչպես հավաստում են մյուս աղբյուրները, ավելին էր: Ուստի ամփոփելով՝ նշենք որ Սևերեկի գավառակում ապրում էր շուրջ 11000 հայ բնակիչ:

Տերլկի գավառակ

Սևերեկից հարավ էր գտնվում Տերլկի գավառակը: Տերլկ կամ Դերիկ գավառակում Գ. Սրվանձոյանցը հիշատակում է

⁴⁹ St'iu Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 268:

միայն Տերըկ (60 տ.), Բեյրոկ (5տ.), Ս. Դանիել (2 տ.) բնակավայրերը⁵⁰, մինչդեռ Թեոդիկի մոտ դրանք ավել էին: Ռ. Գևորգյանի հրատարակած տվյալների համաձայն՝ Տերըկի գավառակում հաշվվում էր 356 տուն՝ 1782 հայ բնակիչ, որից քաղաքում էին ապրում 1250-ը: Ռ. Գևորգյանը այս գավառակում է հիշատակում նաև Բեյրոկ (532 շ.) և Վերան Շեհիր (1339 շ.) բնակավայրերը⁵¹: Վրիպում է, թերևս, որ Վերան Շեհիրի համար բերված տվյալը ներառված չէ գավառակի հայության ընդհանուր գումարում: Թեոդիկը Վերան Շեհիր բնակավայրը հիշատակում է որպես Սևերեկ առանձին գավառի գավառակ, հայերի թվաքանակը հաշվելով 120 տուն⁵²:

Այսպիսով, գավառակի տարածքում 1914 թ. դրությամբ ապրում էր շուրջ 3.000 հայ:

Սլիվանի գավառակ

Դիարբեքիի գավառի հայաշատ գավառակներից էր Սլիվանի գավառակը, որի կենտրոնական բնակավայրն էր Նփրկերտը՝ ըստ Սրվանձտյանցի՝ 80 տուն հայ բնակչությամբ⁵³: Այստեղ կանգուն էր Ս. Սարգիս եկեղեցին, ևս երկու եկեղեցիներ ավերակ էին: Սա պատմական Տիգրանակերտի տեղում կառուցված բնակավայր էր, որը Աղձնիք նահանգի գավառներից Նփրկերտի անունով էլ կոչվում էր այդպես: Ընդհանուր առմամբ, Գ. Սրվանձտյանցն այս գավառակում հիշատակում է շուրջ 70 բնակավայր, որոնցում ընդհանուր առմամբ հաշվվում էր 1374 տուն

⁵⁰ Տե՛ս Մրտանձտեանց Գ., Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամփորդ, հ. 1-2, Կ. Պոլիս, 1879-1884, էջ 232:

⁵¹ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 268:

⁵² Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 803:

⁵³ Տե՛ս Մրտանձտեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 234:

հայ բնակիչ⁵⁴: Հիշատակության արժանի են հատկապես Հելեն՝ 70, Ֆերա՝ 80, Քնիադ՝ 60, Հուսեյնա՝ 70, Հաջիջա՝ 50, Թրպե Սրբի՝ 60 տուն հայ բնակչությամբ գյուղերը⁵⁵: Մյուս բնակավայրերից շատերն ունեին 10-30, մի քանիսը՝ 1-10 տուն հայություն:

Կարևոր է նշել, որ ըստ պատրիարքարանի տվյալների, այս գավառակի բազմաթիվ բնակավայրեր, ինչպես օրինակ՝ Թրպե Սրբի, Հելեն, Քնիադ, Չաթալ, Պաշ Պյոյուք, Ատիշ, Հաշթեր և այլք, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին զուտ հայաբնակ էին: Այս գավառակում ևս, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այլ բնակավայրերում հայության թվաքանակը նախկինում ավելին էր եղել, մինչդեռ XX դարի սկզբներին նվազել էր: Ըստ Թեոդիկի, մասնավորապես, Սլիվանի գավառակի Զերրե գյուղում հաշվվում էր 26 տուն հայ, մինչդեռ նախապես այս բնակավայրում հայության թվաքանակը եռապատիկ էր եղել⁵⁶: Գավառակի գյուղերից էր նոենիներով շրջապատված Ատիշը, որն ըստ Ս. Շոցիկյանի, ունեցել է 360 տուն հայ բնակիչ⁵⁷: Հիշատակություն կա նաև այն մասին, որ գյուղը հիմնադրվել էր Անիից գաղթած հայերի կողմից:

Ռ. Գևորգյանի տվյալների համաձայն՝ Սլիվանի գավառակում 1914 թ. դրությամբ ապրում էր 13824 հայ, որից 4200-ը՝ Նփրկերտում, նաև՝ 2333 ասորի, 26000 քուրդ⁵⁸:

Թեոդիկի հրատարակած պատրիարքարանի տվյալների համաձայն Սլիվանի գավառակում 1914 թ. դրությամբ ապրում

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234-236: Հանրագումարը կատարվել է մեր կողմից (Ա.Բ.):

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 369:

⁵⁷ Տե՛ս Շոցիկյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 760:

⁵⁸ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 271:

էր ընդհանուր առմամբ 2106 տուն հայ բնակչություն⁵⁹: Այս ցուցակի համաձայն՝ բացի գավառակի կենտրոնական բնակավայրը, գյուղական շուրջ 70 բնակավայրերում հաշվվում էր 1827 տուն հայություն: Յուրաքանչյուր տան անդամների թիվը հաշվելով 8, նշված շուրջ 70 գյուղական բնակավայրերում ստացվում է՝ ապրում էր շուրջ 15000 հայ բնակիչ, գավառակում՝ շուրջ 18000:

Բշերիկի գավառակ

Դիարբեքիի գավառի մյուս գավառակն էր Բշերիկը, որը գտնվում էր Սիվանից հարավ, ևս սահմանակից էր Բիթլիսի նահանգին: Այս գավառակում Սրվանձոյանցը հիշատակում է շուրջ 40 հայաբնակ բնակավայր, որոնցից Ղանթարն ուներ 30, Քերիկը՝ 60, Գոնդե-Ջանոն՝ 105, Ղոջանը՝ 50, Սինանը՝ 50, Ջիքարլուն՝ 30, Բլեյ-դարը՝ 50, Ջերջըլը՝ 32, Բասորիկը՝ 40 տուն հայ բնակչություն⁶⁰: Գավառակի մյուս բնակավայրերը ունեին մինչև 30 տուն հայություն: Ռ. Գևորգյանը ևս հիշատակում է 1880 թ. տվյալները, իսկ 1914 թ. վերաբերյալ ներկայացնում միայն ընդհանուր տվյալներ, այն է՝ գավառակի 40 բնակավայրերում՝ 5038 հայ բնակիչ, որից կենտրոնական բնակավայրում՝ Էմետինում՝ 1339 հոգի⁶¹:

Պատրիարքարանի՝ Թեոդիկի հրատարակած տվյալների համաձայն 1914 թ. դրությամբ Բշերիկի գավառակի այստեղ արդեն հիշատակվող շուրջ 50 բնակավայրերում հաշվվում էր 822

⁵⁹ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 368–371: Հանրագումարը կատարվել է մեր կողմից (Ա.Բ.):

⁶⁰ Տե՛ս Սրվանձոտեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 232–234:

⁶¹ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 269:

տուն հայ բնակիչ⁶²: Տան անդամների թիվը ընդունելով 8-ը (շատ դեպքերում ավելին էր, քան 8-ը)՝ ստացվում է, որ այս գավառակում ապրում էր 6576 հայ բնակիչ: Ռ. Գևորգյանի հրատարակած ցուցակների համաձայն գավառակի կենտրոնական էլմետին բնակավայրում ապրում էր 1339 հայ, մինչդեռ Թեոդիկի մոտ բերվում է 10 տուն: Տվյալ դեպքում կարելի է ենթադրել, որ Ռ. Գևորգյանի տվյալն ավելի մոտ է իրականությանը, քանի որ խոսքը գնում էր գավառակի կենտրոնական բնակավայրի մասին, որը շրջապատված էր բազմաթիվ գյուղերով, ինչը ենթադրում էր, որ այստեղ ևս պետք է լինեին հայության ոչ պակաս թվաքանակ, քան մյուս բնակավայրերում: Կարելի է ենթադրել, որ էլմետինում ապրում էր ոչ պակաս քան 1000 հայ բնակիչ, գավառակում՝ շուրջ 7500:

Լճեի գավառակ

Դիարբեքիի գավառի հյուսիսային գավառակն էր Լճեն: Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի այս գավառակում կար 36 հայաբնակ բնակավայր, որոնցից հայաշատ էին հատկապես Լճեն, Օփը, Հարբախնան, Հայնին, Տրնեն, մի քանի այլ բնակավայրեր: Նշված բնակավայրերից գրեթե յուրաքանչյուրն ուներ եկեղեցի: Եկեղեցիներ կային ավելի նվազ հայությամբ բնակավայրերում, օրինակ, Սառնիս գյուղում, որն ուներ 17 տուն հայություն, ըստ Սրվանձտյանցի, կար 4 եկեղեցի՝ Ս. Թովմաս, Ս. Սարգիս, Ս. Հակոբ, Ս. Թորոս, ինչը վկայում է այն մասին, որ ժամանակին

⁶² Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 374–375: Հանրագումարը կատարվել է մեր կողմից (Ա.Բ.):

բնակավայրն ունեցել է ավելի մեծաթիվ հայություն: Լճեի գավառակում, ըստ Վ. Քինեի, հաշվվում էր 4.910 հայ բնակիչ⁶³:

Լճե գավառակի առանձին գյուղատեղամբ էր կազմում Հայնի-ն, որտեղ ապրում էին հայեր, զազա քրդեր, նաև՝ քրդացած հայեր: Հայնին այն բնակավայրերից էր, որ մեծապես տուժել էր համիդյան կոտորածների ժամանակ: Հայնիում, ըստ Բ. Ժամկոչյանի, որը նշված բնակավայրի վերաբերյալ առանձին հուշամատյանի հեղինակ է, կոտորածների ընթացքում սպանվեց 80 մարդ, հրկիզվեցին 50-ից ավել տներ, ավերվեցին խանութները: Հեղինակի հավաստմամբ, կոտորածներից հետո Հայնիից 100-ից ավել տուն հայեր գաղթեցին Դիարբեքիր, Ֆարդին, այլ բնակավայրեր⁶⁴: Ավելի քան վեց ամիս այստեղ ոչ եկեղեցիներն էին բացվում, ոչ՝ պաշտամունք կատարվում: Ժամկոչյանը նշում է, որ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հստակ վիճակագրություն չկա, հավելում, որ ենթադրաբար Հայնիում կար 1.500-2.000 տուն բնակչություն, որի կեսը հայեր էին⁶⁵: Ինչ վերաբերում է Հայնի ավանին, ապա ըստ Սրվանձտյանցի 1878թ. դրությամբ այստեղ հաշվվում էր 295 տուն⁶⁶, ըստ Թեոդիկի՝ 1914 թ. դրությամբ՝ 260 տուն հայություն⁶⁷:

Թեոդիկի հրատարակած տվյալների համաձայն Լճեի գավառակում բացի կենտրոնական բնակավայրը հիշատակված ևս 13 բնակավայրերում հաշվվում էր 749 տուն հայ⁶⁸, մինչդեռ Սրվանձտյանցի հավաքագրած տվյալների համաձայն գավառա-

⁶³ Տե՛ս Դազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 262-263:

⁶⁴ Տե՛ս Ժամկոչյան Բ., Հայնի: Տեղագրական, ազգագրական, պատմագրական, Պեյրուք, 1951, էջ 273:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

⁶⁶ Տե՛ս Սրուանձտեանց Գ. վրդ., նշվ. աշխ., էջ 238:

⁶⁷ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 378:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 377-378:

կում հաշվվում էր 1.099 տուն հայություն⁶⁹։ Սրվանձտյանցի կողմից հիշատակված մի շարք բնակավայրեր հատկապես Հայնի և Բեշար նահիեներից, ինչպես օրինակ՝ Տպնե՝ 60, Ռիզ՝ 60, Նորշեն՝ 30, Մրզակ՝ 30, Կարաս՝ 20 տուն հայ բնակչությամբ, այլ բնակավայրեր չեն հիշատակվում Թեոդիկի հրատարակած ցուցակներում։ Կարելի է ենթադրել, որ գավառակի որոշ բնակավայրերում հայ բնակչության թվաքանակը որոշակիորեն նվազել էր, սակայն անհասկանալի է, թե ինչպես կարող էր շուրջ 20-60 տուն հայություն ունեցող բնակավայրերում ընդհանրապես հայեր չլինեին, մանավանդ որ եթե համեմատենք երկու տվյալները, ապա երևում է, որ տների քանակը նվազել է չնչին համամասնությամբ։ Ակնհայտ է, որ պատրիարքարանի տվյալներում պարզապես բացակայում է Լճեի գավառակում ներառված ավելի քան 10 բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակը։ Միևնույն ժամանակ Թեոդիկը հիշատակում է Լճեի և Հայնիի բնակավայրերից Աջքանն ու Գաթինը, որոնք դժվար է նույնացնել Սրվանձտյանցի հիշատակած բնակավայրերից որևէ մեկի հետ։ Ինչ վերաբերում է Ռ. Գևորգյանի հրատարակած ցուցակի տվյալներին, ապա դրանց համաձայն գավառակում հաշվվում էր 35 բնակավայր, որոնք այն բնակավայրերն էին, որ հիշատակված էին Սրվանձտյանցի մոտ։ Ռ. Գևորգյանը 1914 թ. դրությամբ նշում է միայն Լճե կենտրոնի հայության թվաքանակը՝ 2.650 մարդ։ Ընդհանուր, գավառակում Ռ. Գևորգյանի հրատարակած տվյալների համաձայն ապրում էր 5.980 հայ բնակիչ⁷⁰։ Այս գավառակի դեպքում ևս, կարծում ենք, 1914 թ. դրությամբ

⁶⁹ Տե՛ս Սրուանձտեանց Գ. վրդ., նշվ. աշխ., էջ 237-239: Հանրագումարը կատարվել է մեր կողմից:

⁷⁰ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., 274:

յամբ բերված պատրիարքարանի տվյալները խիստ թերի են: Նշենք նաև, որ ուսումնասիրող Ս. Կարայանի կատարած հաշվարկների համաձայն, որում նա ներառել է այս կամ այն հիշատակվող բնակավայրերի վերաբերյալ եղած կամ հին, կամ 1914 թ. վերաբերող տվյալներ, եթե դրանք կան, Լճե գավառակում հաշվվում է 13.678 հայ⁷¹:

Կարծում ենք, որ գավառակում 1915 թ. դրությամբ ապրում էր շուրջ 1.000 տուն հայություն, որից շուրջ 250-ը՝ Լճեում, հետևաբար գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը կարելի է հաշվարկել շուրջ 7.500:

Այսպիսով, Դիարբեքիի գավառը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ գավառներից էր: Գավառի Դիարբեքի, Սևերեկ, Սլիվան, Բշերիկ, Տերեկ, Լճե գավառակներում հայ բնակչության կենսագործունեության կարևոր ոլորտներն էին երկրագործությունը, արհեստներն ու առևտուրը: Հատկապես խոշոր առևտրական, արհեստագործական կենտրոն էր Դիարբեքի քաղաքը, որտեղ զարգացած էին մի քանի տասնյակ արհեստներ, արտահանվում էր մեծ թվով արտադրանք:

Տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Դիարբեքիի նահանգի նույնանուն գավառի հարյուրավոր հայաբնակ բնակավայրերում XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին հայ բնակչության թվաքանակը հիմնականում չէր աճել, ավելին, համեմատաբար փոքր բնակչություն ունեցող գյուղերում այն ավելի շուտ պակասել էր, քան մնացել նույնը, նաև կային բնակավայրեր, որոնք 1914 թ. դրությամբ այլևս հայաբնակ չէին: Բազմաթիվ էին բնակավայրերը, որոնք թեև հայաբնակ, բայց ունեին

⁷¹ Տե՛ս Karayan S., նշվ. աշխ., էջ 283-286:

ընդամենը մի քանի տուն հայ բնակիչ: Միևնույն ժամանակ, տվյալ բնակավայրերում ավելանում էր քուրդ, թուրք բնակչությունը: Նման փոփոխությունների պատճառը նախ համիդյան կոտորածներն էին, նաև՝ նոր կոտորածների վախը: Պակաս կարևոր չէին տնտեսական պատճառները, հայ բնակչության նկատմամբ վարվող հարկային քաղաքականությունը և այլ պատճառներ: Այնուամենայնիվ, բերված տվյալները նաև ցույց են տալիս, որ նշված գավառում հիշատակված հարյուրավոր այլ՝ հայաշատ, հաճախ՝ զուտ հայաբնակ բնակավայրերը 1914 թ. դրությամբ մնում էին հայության կենսագործունեության կարևոր օրրաններ: Դիարբեքիի կամ Տիգրանակերտի նահանգի նույնանուն գավառում 1914 թ. դրությամբ, համաձայն մեր հաշվումների, ապրում էր շուրջ 67.000 հայ բնակիչ:

**Арпине Р. Баблумян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*,
Армянское население провинции Диарбекир (Тигранакерт)
Западной Армении в конце XIX – начале XX веков.**

Диарбекир был одной из шести провинций Западной Армении. В конце XIX – начале XX веков провинция Диарбекир была разделена на три санджака (уезд) (административная единица Османской империи) – Диарбекир, Аргана Маден и Мардин. В статье рассматривается историко-демографическая картина армянского населения в населенных пунктах санджака Диарбекир, который в свою очередь, был разделен на казы Диарбекир, Северек, Сливан, Бшерик, Терек, Лдже. Каза Диарбекир, особенно город Диарбекир, был известен как важный центр сельскохозяйственной продукции, а также ремесел и торговли. По нашим подсчетам, в 1914 г. в городе проживали около 17.000 армян.

Важными центрами жизнедеятельности армян санджака Диарбекир были также города Северек, Лдже, Нпркерт, другие поселения.

В конце XIX – начале XX веков численность армян во многих населенных пунктах санджака Диарбекир не выросло, более того, в деревнях с меньшим населением оно скорее уменьшилось. Было много поселений, в которых проживало всего несколько семей армян. Причиной этого были, прежде всего, гамидовские массовые истребления, после – страх новой резни. Экономические причины, налоговая политика в отношении армянского населения, другие причины также важны. В то же время в этих поселениях росло курдское и турецкое население.

По нашим подсчетам, в одноименном санджаке (уезд) провинции Диарбекир (Тигранакерт) проживало около 67 тысяч армян.

Arpine R. Bablunyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, The Armenian population of Diarbekir (Tigranakert) sanjak of Diarbekir (Tigranakert) province of Western Armenia at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries.*

Diarbekir (Tigranakert) was one of the six provinces of Western Armenia, which in its turn was divided into three sanjaks (one of the administrative divisions in the Ottoman Empire, smaller than vilayets – provinces) – Diarbekir, Arghana Maden and Mardin. The article refers to the historical-demographic image of the Armenian population of Diarbekir sanjak in the late 19th and the early 20th centuries. Diarbekir sanjak was in itself divided into Diarbekir,

Severek, Slivan, Bsharik, Terik, Lje kazas, mainly including areas of historic Aghdznik. Diarbekir kaza, especially the city of Diarbekir, was known as an important center of cultivation of agricultural products, as well as handicrafts and trade. We can assume that there were about 17,000 Armenian population in this settlement in 1914. Apart from Diarbekir city, other settlements such as Severek, Lje, Nprkert and others were important centers for Armenians.

In the late 19th and the early 20th centuries, the number of Armenians in the hundreds of Armenian-populated settlements of Diarbekir sanjak did not increase, moreover, in the villages with smaller population, it decreased or remained the same. There were many settlements that had only few families of Armenians. The reason for such changes was first of all the Hamidian Massacres, also the fear of new massacres. The economic reasons, the tax policy towards the Armenian population and other reasons could not be underestimated. At the same time, the Kurdish and Turkish population was increasing in these settlements.

Thus, according to our calculations there were about 67,000 Armenians living in Diarbekir sanjak of Diarbekir (Tigranakert) province.